

એક લીટીમાં શાંતિનિકેતન

સવારી ઊપડી બિનુરિયાથી શાંતિનિકેતન તરફ, આમ તો
માત્ર વીસ મિનિટ થાય, પરંતુ અમારા ડ્રાઇવર તપનને
ચેતને પહેલાંથી જ કહ્યું હતું કે ગાડી ખૂબ જ ધીમે ચલાવજે.
આપણે ક્યાંય પહોંચવું નથી, કોઈ સાથે મુલાકાત નથી કરવી.
જે નિહાળીએ, સાંભળીએ તે વિગતને સ્મૃતિના ન ભુલાય તેવા
પ્રદેશમાં પહોંચાડવી છે. તેથી ઉતાવળ ન કરીશ. આ સૂચનને
લીધે ગાડી રથયાત્રાના હાથીની જેમ મલપતી મલપતી ચાલતી
હતી.

થોડી જ ક્ષણમાં પૂર્વ તરફ જતી કાર, વળાંક લઈ દક્ષિણગામી
થઈ ગઈ અને સુરલ ગામની વચ્ચેથી નીકળી. સુરલ ગામના દક્ષિણ
છેડેથી કાર ડાબી તરફ વળાંક લઈ, ફરી પૂર્વ તરફ ફંટાઈ અને
બોલપુર – કવિ જયદેવ માર્ગ પર ચઢી. દૂરથી શાંતિનિકેતનનું –
પ્રવેશદ્વાર પણ દેખાયું. બાઉલ કંઈક વાત કરતો હતો અને ઓચિંતો
જ બોલ્યો, ‘ગાડી રોકો!’ તપને તરત જ ગાડી રોકી. દુદશા દાસ
અને દેઈતા દાસ નીચે ઊતર્યા. અમે પણ તેને અનુસર્યા. એક
નાના મેદાનમાં પૂર્વ તરફ જોઈ અને દેઈતા બાઉલે ગોપીયંત્ર કાઢ્યું,
તેના તાર તંગ કર્યા, અને નાચવા લાગ્યો! ગોપીયંત્ર વગાડે, નાચે!
આમ બે’ક મિનિટ નાચ્યો. પછી નાચતાં નાચતાં જ ગાયન શરૂ

કર્યું. બોલ્યો, સાંભળ, સોતીશ, એક લીટીમાં શાંતિનિકેતન!”

બામે કોપાઈ, મધ્યે શાંતિ, ડાને અજયા બાહે!
તાહાર મધ્યે, સત અમાદેર, સત બાંગલા આહે!

ગુજરાતી અનુવાદ:

ડાબે કોપાઈ, મધ્યે શાંતિ, જમણે અજયા વહે!
તેની વચ્ચે, અમારું સાચું, સાચું બંગાળ રહે!

આ બે પંક્તિઓ અનેક વખત બોલતાં, ગાયન, નૃત્ય કરતાં કરતાં, વચ્ચે જ મને પૂછે છે, આનો અર્થ શું છે જાણે છે?

મેં કહ્યું, ‘ડાબે કોપાઈ, મધ્યમાં શાંતિ, જમણી તરફ અજયા વહે છે,

તેની વચ્ચે અમારું સાચું બંગાળ રહે છે!’ ગાયન પૂર્ણ કરી, ગોપીચંત્રનો તાર ઢીલો કરતાં કરતાં બોલ્યો,

‘એટલે શું?’

મેં કબૂલ્યું, ‘નથી ખબર.’

તે શાંતિનિકેતનના દૂર દેખાતા પ્રવેશદ્વાર તરફ ફરી ગયો અને પછી બોલ્યો, જો, સોતીશ! આ મારી ડાબી બાજુ એક નદી વહે છે. તેનું નામ છે કોપાઈ! અને જમણી તરફ નદી વહે છે તેનું નામ છે અજયા! કે જેના કાંઠા પર ગુરુ જયદેવનું કેન્દુલપલ્લી વસ્યું છે. તે બે નદીની વચ્ચેનો દોઆબ પ્રદેશ છે ત્યાં દેવેન્દ્રનાથ કુરે આ શાંતિનિકેતન વસાવેલું છે. તે સ્થાન જ મારા બંગાળનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

પછી ગોપીચંત્રને ઝોલામાં નાખી, થોડો વિરામ લઈ બોલ્યો, પણ આ બે લીટીમાં ફક્ત આટલું જ કહેવાનું નથી થતું. આ બંને નદીમાં નામ પ્રમાણે જ ગુણ છે. કોપાઈ નદી ઊબડખાબડ, લાલ માટીને ખોદતી, ખસેડતી, જાણે કંઈક કોપ ઉતારવા આવી હોય

તેમ ભાગતી ચાલે! જ્યારે જમણી તરફ આ અજયા નદી શાંત, ગંભીર, લોકનું કલ્યાણ ઇચ્છતી, કાંઠા પર જયદેવ જેવા ગુરુઓને જન્માવતી વહે છે. તેની વચ્ચેના પ્રદેશમાં જ શાંતિનિકેતન સ્થાપિત થઈ શકે.

આગળ બાઉલ બોલ્યો, ‘આ વર્ણન માતા કાલીને પણ મળતું આવે છે. શિવને પીઠિકા કરીને ઊભેલી કાલીના ડાબા હાથમાં ખપ્પર અને નરમુંડનું કોપાયમાન રૂપ છે અને જમણા હાથમાં વરદ મુદ્રા અને સૌમ્યતા છે. તેનાં ચરણમાં સદા કલ્યાણરૂપ શિવત્વની પીઠિકા અને હૈયામાં અનંત શાંતિ વસે છે.

પછી ઉમેર્યું, ‘આપણા બાઉલે પણ કેટલીક અભદ્ર પરંપરાને કોપાઈની જેમ ડાબે હાથે ઊભેડી દીધી છે અને જમણે હાથે શુભનું સ્થાપન કરેલું છે. શિવત્વની પીઠિકા પર શક્તિનું સ્થાપન કરીને આ શાશ્વત્ શાંતિ આપનારું શાંતિનિકેતન સ્થાપ્યું.

અમે શાંતિનિકેતનમાં પ્રવેશવા માટે ફરીથી કારમાં ગોઠવાયા. પણ હવે નજર સામે શાંતિનિકેતન નહીં, પણ શિવપીઠિકા પર ઊભેલી કાલી જ તરવરવા લાગી!

થોડી મિનિટોમાં અમે શાંતિનિકેતનમાં પ્રવેશી ચૂક્યા.

પંડિત અને મેડમ બેયને દૂટ

દુદ્દશા દાસ બોલ્યા, “આ બંગલાનું નામ ઉત્તરાયાણ! તેમાં ગુરુદેવ રહેતા. તેમને એક ટેવ હતી, સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી અને પૂર્વ તરફ મોં રાખી આ બંગલાના ફળિયામાં ખુરશી નાખી બેસે. મનોમન ગાયત્રીમંત્ર ગણગણો. ક્યારેક અમે પણ વહેલા ઊઠી તેમનાં દર્શન માટે જઈએ. તેમને ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર, તેમના ડાબા હાથ તરફ અને દક્ષિણ તરફ મોઢું રહે તે રીતે બેસીએ. ક્યારેક તો કલાક બે કલાક આ રીતે બેસીએ. પછી ગુરુદેવ આંખ ખોલે, સૂર્યોદય થાય. ક્યારેક ગુરુદેવ કોઈ બાઉલને ગીત સંભળાવવા કહે. અમે ગોપીચંત્ર તો સાથે જ રાખ્યું હોય, તરત ગાન ચાલુ કરીએ. ગાન પૂર્ણ થયા પછી ગુરુદેવ તે ગાન ઉપર ચર્ચા કરે, ટિપ્પણી કરે, કંઈક નવીન જ ઉઘાડ થાય.

એક વખતે આ રીતે હું તેમની પાસે બેઠો હતો. ગુરુદેવે આંખો ખોલી, અને મને જોઈ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી. પછી બોલ્યા, ‘દુદ્દશા! કોઈક ગીત સંભળાવ!’

મેં વંદન કરી, ગોપીચંત્રના તાર તંગ કરી બેઠાં બેઠાં જ પીલુ રાગમાં ગીત શરૂ કર્યું,

ડૂબ ડૂબ ડૂબ રૂપ સાગરે, આમાર માન!
તલાતલ પાતાલ ખુજલે, પાબિરે પ્રેમરતન!

ખુજ ખુજ ખુજ ખુજલે પાબિરે, હૃદય માઝે વૃંદાવન!
દીપ દીપ દીપ જ્ઞાનેર બાતિ, હીદયે છલબે અનુખન!
ડેંગ ડેંગ ડાંગાય ડિંગે ચાલ્ય આમાર સે કોન જન!
કુબીર બોલે સુન સુન સુન, ભાવ ગુરુર શ્રી ચરન!

ગુજરાતી અનુવાદ : -

ડૂબ ડૂબ ડૂબ રૂપ સાગરમાં, મારા મન!
તલાતલ પાતાલ જશે ત્યારે પામશે પ્રેમરતન!
ખોજ ખોજ ખોજ મળશે તને હૃદય વચ્ચે વૃંદાવન!
દીપ દીપ દીપ જ્ઞાનનો દીપક, હૃદયે જલે છે પાવન!
નાવ અને એ ય ધરા ઉપર, કોણ ચલાવે કોણ જન!
કુબીર બોલે સુણ સુણ સુણ, ભજ ગુરુના શ્રી ચરન!

ગીત પૂર્ણ થતાં ગુરુદેવે પૂછ્યું, બાઉલ! આ કુબીર તે હિન્દી ભાષાના મહાન સંતકવિ કબીર જ હશે ને?

મેં કહ્યું, 'ના, ગુરુદેવ! આપણો કુબીર નામે એક બાઉલ થઈ ગયો. તેનાં ઘણાં ગીતો છે!'

ગુરુદેવ બોલ્યા, વિચાર અને ગીતના બંધારણ પરથી તો મને લાગે છે કે આ કુબીર એ જ કબીર હશે, પણ ચાલ, આપણે હજારીપ્રસાદજીને પૂછી લઈએ.'

મારી પાસે તો આ વાતનો કોઈ ઉત્તર નહોતો.

ગુરુદેવ ખૂબ જ પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. તેવી જ તેમની રહેણીકરણી હતી. તેમની દિનચર્યા પણ નિશ્ચિત અને આયોજનબદ્ધ રહેતી. ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે પહોંચી જવું તેવી અનિશ્ચિતતા ક્યાંય પણ તેમના વ્યવહારમાં હતી નહીં. કબીર તે જ કુબીર તે તો હમાણાં ઉઠેલ સંશય હતો, તેથી તેમણે પંડિતજીના ઘેર જવાનો નિર્ણય કર્યો. ગુરુદેવ આગળ અને બે ડગલાં પાછળ હું!

પંડિતજી ત્યારે આ ‘નીચુ બંગલા’માં રહેતા. પંડિતજી પણ વહેલા ઊઠી જતા. ગુરુદેવની માફક જ ફળિયામાં, પૂર્વ તરફ મોઢું રાખી બેસતા.

પરંપરાગત રીતે પંડિતોની જેમ કમર પર નાની પોતડી, ઉપર ખુલ્લું શરીર અને ફળિયામાં બેઠા હતા. તેમણે દૂરથી જોયું કે ગુરુદેવ આવે છે. થયું કે ફરવા નીકળ્યા હશે, પણ પછી તો નિશ્ચિત થયું કે તેઓ તો નીચુ બંગલા તરફ જ આવે છે. તેમણે નોકરને અવાજ લગાવ્યો, મારું ઉપવસ્ત્ર લાવ, પરંતુ નોકર તો અન્ય કામમાં વ્યસ્ત હતો! તેણે ન સાંભળ્યું! તેટલા સમયમાં તો ગુરુદેવ ફળિયામાં પહોંચી ગયા!

પંડિતજી ગુરુદેવની સામે પોતડીભર ઊભા રહ્યા પણ તેમના ચહેરા પર આ અર્ધનગ્નતાનો ભારોભાર ક્ષોભ પ્રગટતો હતો.

તેમનો ક્ષોભ ઓછો કરવા માટે મેં કહ્યું, “કિંદુ બાત નાહી, સંસ્કૃત શિક્ષિત પંડિત એબમ ઈંગ્લિશ પરિત મહિલા અર્ધઉલંગ તે દેઓયા હય!” (કશો વાંધો નહીં, સંસ્કૃત ભણેલા પંડિત અને અંગ્રેજી ભણેલાં મેડમને અર્ધનગ્ન રહેવાની છૂટ હોય છે!)

ગુરુદેવ ખડખડાટ હસી પડ્યા. પંડિતજી આમ તો તેમનાં ખડખડાટ હાસ્યના લીધે પ્રસિદ્ધ હતા. પણ ત્યારે તે મારી સામું જ તાકી રહ્યા. ત્યાં તો તેમનો નોકર ઉપવસ્ત્ર લઈને આવી ગયો.

દુદ્દશાની આંખમાં આ વયે પણ ચમકતી બાળક જેવી શરારત હું જોઈ રહ્યો.